

**CHILDREN'S RIGHTS PROTECTION
FROM LEGAL, PEDAGOGICAL
AND PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE**

**CHILDREN'S RIGHTS PROTECTION
FROM LEGAL, PEDAGOGICAL
AND PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE**

**CHILDREN'S RIGHTS PROTECTION
FROM LEGAL, PEDAGOGICAL
AND PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE**

editors

Jacek Mrozek, Oksana Homotiuk, Oksana Koval

Elk 2021

Scientific Editors

Dr mult. Jacek Mrozek, Professor Oksana Homotiuk,
Doktor Oksana Koval

Reviewers

Галина Мешко

(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)

Володимир Чайка

(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)

Marta Osuchowska

(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie)

Cover design, DTP

Jacek Mrozek

ISBN 978-83-61605-55-3

Centre for Eastern Europe Research UWM in Olsztyn
Centrum Badań Europy Wschodniej UWM w Olsztynie

Printing: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie

Оксана Вівчар <i>Національна безпека держави в системі ціннісних орієнтацій: сучасна прагматика та вектори зміцнення</i>	259
Олександра Янкович <i>Технологія формування основ правової культури в учнів у початковій школі</i>	265
Юрій Щербяк, <i>Феномен соціального сирітства як соціально-педагогічна проблема</i>	275
Ярослава Бутерко, Людмила Лукач, <i>Віра в справедливий світ як показник психічного здоров'я особистості: історичні аспекти розгляду</i>	289
Jacek Janusz Mrozek <i>Prawna ochrona wizerunku dziecka w Polsce</i>	307
Mieczysław Różański <i>Dzieci naturalne w Kodeksie Cywilnym Napoleona i Kodeksie Cywilnym Królestwa Polskiego. Analiza porównawcza</i>	331
Maciej Kubala <i>Rodzice (opiekunowie prawni) jako podmioty odpowiedzialne za wychowanie dziecka w świetle Konwencji ONZ o Prawach Dziecka</i>	345
Marcin Kryński <i>Prawo do nauki w kontekście Konwencji o Prawach Dziecka</i>	357
Monika Giżyńska <i>Konstytucyjne prawo dziecka do nauki</i>	369
Maciej Mikołajczyk <i>Działalność ministra sprawiedliwości w zakresie ochrony praw dziecka poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej</i>	379
Justyna Krzywkowska <i>„Okno życia” jako przykład wspólnych działań związków wyznaniowych i jednostek samorządu terytorialnego podejmowanych dla ochrony dziecka</i>	391
Piotr Wojnicz <i>Problem dzieci – migrantów w nauczaniu Kościoła katolickiego – wstęp do dyskusji</i>	403
Agnieszka Gilewska <i>Amerykanie w obrazie medialnym przeznaczonym dla dzieci i młodzieży – potencjalne zagrożenia</i>	413
Dobrochna Ossowska-Salamonowicz <i>Ochrona prawna dzieci przed szkodliwą lub nierzetelną reklamą</i>	423
Joanna Grabowska <i>Prawnokarna ochrona małoletnich przed negatywnym działaniem alkoholu</i>	439

Олександра Янкович

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира
Гнатюка, *Куявсько-Поморська вища школа (Бидгош, Польща)*
ORCID: 0000-0003-4253-5954

Технологія формування основ правової культури в учнів у початковій школі

Низький рівень правової культури українських громадян, збільшення чисельності порушень законодавства дітьми, що вдаються до агресивних дій, насильства, булінгу проти ровесників та молодших школярів, нехтування правами дітей з боку дорослих, які здійснюють фізичне та психологічне насильство, – усі ці факти спонукають до формування в учнів основ правової культури вже в школі першого ступеня. Молодший шкільний вік є сприятливим до засвоєння норм життєдіяльності в суспільстві.

Початкова школа в системі правового виховання є ключовою ланкою. Якщо не скористатися можливістю проведення виховної роботи на теми прав і обов'язків дітей у молодшому шкільному віці, то згодом така прогалина може бути причиною делінквентної поведінки.

Актуальність проблеми здійснення правового виховання учнів відображена в Концепції Нової української школи, Державному стандарті початкової освіти. У цих документах визначено ключовими громадянські та соціальні компетентності, які пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя; усвідомленням рівних прав і можливостей, що передбачають співпрацю з іншими особами для досягнення спільної мети, активність у житті класу і школи, повагу до прав інших осіб, вміння діяти в конфліктних ситуаціях, пов'язаних із різними проявами дискримінації¹. Державний стандарт початкової освіти спрямований на формування учня, що діє з урахуванням власних прав і свобод, поважає права і гідність інших осіб, протидіє проявам дискримінації та нерівного ставлення до особистості².

¹ Державний стандарт початкової освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. С. 9. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/prozatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>.

² Державний стандарт початкової освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. С. 11. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/prozatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>.

На жаль, на сучасному етапі спостерігається такий тривожний симптом, як омолодження дитячої злочинності. Під час правового виховання учнів у школі першого ступеня вчитель стикається з низкою труднощів. Зокрема, молодші школярі ще не здатні сприймати складні юридичні терміни, здійснювати аналіз та давати належну юридичну кваліфікацію тим чи іншим діям. Отже, потребує ґрунтовного студювання та критичного аналізу відображення в науковій літературі питань правового виховання, методик і технологій його реалізації.

Окремі аспекти формування правової культури учнів у початковій школі висвітлені в працях Н. Бібік, В. Грицько, Г. Задорожної, О. Колосової, В. Примакової, В. Тернопільської, Г. Товканець та ін. Зокрема, категоріально-понятійну базу в галузі правового виховання учнів молодшого шкільного віку розглядають В. Грицько, Г. Задорожна, О. Колосова та ін. В. Грицько правову культуру молодших школярів трактує як інтегративне особистісне утворення, зумовлене віковими, психологічними особливостями, основою якого є сукупність елементарних правових знань, сформованість ціннісного ставлення до людей, засноване на повазі прав людини, необхідності правомірної поведінки в умовах морально-правового вибору³.

Г. Задорожна обґрунтувала педагогічні умови правового виховання дітей 6–7 років у взаємодії освітнього закладу із сім'єю, якими, на її думку, є: забезпечення наступності у змісті, формах і методах правового виховання дітей 6–7 років з урахуванням психологічних закономірностей розвитку особистості цього вікового періоду; забезпечення взаємозв'язку між правовим і моральним вихованням з опорою на емоційну сферу та практичну діяльність вихованців; організація взаємодії закладу освіти із сім'ями дітей 6–7 років у процесі правового виховання⁴. Проте авторка в дослідженні вирішує питання правового виховання старших дошкільників, а проблеми формування правової культури молодших школярів залишилися поза увагою науковців. Зберігають актуальність наукові розвідки щодо технології формування основ правової культури в учнів молодшого шкільного віку. Використовуємо саме термін «основи правової культури», зважаючи на складність феномена «правова культура» не лише для молодшого школяра, а й дорослої людини.

Отже, мета статті полягає в обґрунтуванні технології формування основ правової культури в учнів молодшого шкільного віку.

³ В.В. Грицько, Формування правової культури молодших школярів як нагальна проблема сучасності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2018. Вип. 61. С. 57.

⁴ Г.С. Задорожна, Педагогічні умови правового виховання дітей 6-7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти: дис. ... канд. пед. наук зі спец. 13.00.08 – дошкільна педагогіка. Одеса, 2018. С. 2.

Актуальність реалізації зазначеної цілі посилюється на тлі зовнішніх чинників: сучасний етап розвитку суспільства характеризується низьким рівнем правової культури не лише учнів, а й дорослих громадян, зокрема й політиків, котрі мають безпосередній стосунок до законотворення та управління державою⁵. Вивчаючи причини цього явища, Р. Шай дійшов висновку, що «нерозвиненість у населення юридичних традицій, що переходять у відкритий правовий нігілізм, заперечення необхідності і цінності права мають глибокі історичні корені, адже з покоління в покоління у нашій державі спостерігається зневага до закону та суду, а свавілля не вважається чимось неправильним⁶. «Зупиніть людину на вулиці, – зазначає Р. Шай, – і запитайте в неї, що таке право і як воно працює або як має працювати – відповідь якщо і буде, то, найімовірніше, дуже коротка. Річ у тім, що не можна вести мову про підвищення рівня правової культури, не розвиваючи рівень культури загальної»⁷.

Для вирішення проблем формування поваги до закону, забезпечення взаємозв'язку правової й моральної поведінки необхідна цілеспрямована взаємодія суспільних виховних інституцій, закладів освіти. А розпочинати цю роботу необхідно в початковій школі, на що спрямований зміст навчальних книг.

Нами виявлено, що в підручнику інтегрованого курсу для першого класу закладів загальної середньої освіти «Я досліджую світ» (автори Бібік Н. М., Бондарчук Г. П.) описуються права дитини, зокрема, зазначається: «Один учень про свої права написав так: «Я хочу жити, я маю право на права. Я маю право на журнал, газету, комікс і книжки. Я – дитина. Я маю право бути здоровою. Я маю право на житло, батьків, освіту і на друзів»⁸.

Описуючи права дитини (на освіту, повноцінне харчування, відпочинок і дозвілля, любов і піклування, медичну допомогу тощо), на сторінках підручника першокласників застерігають: «Запам'ятай! Використовуючи своє право, не зашкодь іншим людям»⁹.

⁵ Р.Я. Шай, Правова культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки: збірник наукових праць*. 2016. № 850. С. 318.

⁶ Р.Я. Шай, Правова культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки: збірник наукових праць*. 2016. № 850. С. 319.

⁷ Р.Я. Шай, Правова культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки: збірник наукових праць*. 2016. № 850. С. 319.

⁸ Н.М. Бібік, Г.П. Бондарчук, Я досліджую світ. Підручник інтегрованого курсу для 1 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Харків: Видавництво «Ранок». 2018. Ч. 2. С. 66.

⁹ Н.М. Бібік, Г.П. Бондарчук, Я досліджую світ. Підручник інтегрованого курсу для 1 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Харків: Видавництво «Ранок». 2018. Ч. 2. С. 66.

У підручнику «Я досліджую світ» для другого класу (Ч. 1.) (автори О. В. Волощенко, О. П. Козак, Г. С. Остапенко) розповідається про правила й закони в спільноті, обов'язки людей, а також про Конституцію України¹⁰.

У третьому класі ґрунтовніше здійснюється правове виховання, що засвідчують тексти на правову тематику. У цьому контексті заслуговує на увагу підручник Н. Бібік «Я у світі» для третього класу. Опрацьовуючи розділ «Людина у суспільстві», учні дізнаються про правила життя в суспільстві¹¹, зокрема, знайомляться зі своїми правами й обов'язками, з Конституцією, Декларацією про права дитини. Вони мають змогу прочитати, що Закон найголовніший¹².

Під час вивчення теми «Про права й обов'язки» учні вивчають: «Обов'язок кожного – не тільки знати свої права і користуватися ними, а й сумлінно дотримуватися правил і законів суспільства, щоб не порушувати права інших людей»¹³. Важливим є ознайомлення з поняттям «правопорушення». «Правопорушення – це порушення прав людини; поведінка, наслідки якої шкодять іншим»¹⁴. «Ніхто не має права заподіювати шкоду іншій людині. Якщо людина порушує закон, то відповідатиме за це»¹⁵. «Ніхто не має права ображати людину. (Не можна жорстоко поводитися з нею)»¹⁶. У темі «Поняття Декларації прав людини» діти дізнаються про свої права на основі Декларації прав дитини¹⁷. «Будь-який вчинок завжди має наслідки», – переконуються учні. На сторінках підручника зазначено: «Крадіжка, підробка документів, жорстоке поводження з тваринами, застосування комп'ютерних вірусів, зумисне пошкодження чужих речей (велосипеда, машини тощо), майна, що належить громаді (ліфта, стіни в житловому будинку тощо), неправдиве повідомлення про мінування школи, пошкодження шляхів сполучення – це

¹⁰ Я досліджую світ: підручник інтегрованого курсу для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) Ч. 1. / О.В. Волощенко, О.П. Козак, Г.С. Остапенко. Київ: Світич, 2019. С. 111-112.

¹¹ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 92.

¹² Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 124-125.

¹³ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 126.

¹⁴ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 128.

¹⁵ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 129.

¹⁶ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 132.

¹⁷ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 133-134.

злочини»¹⁸. Учні також дізнаються про покарання, про те, що окремі їхні дії, які вони вважали пустощами, насправді є правопорушеннями. Отже, саме в підручнику Н. Бібік ґрунтовно представлена необхідна для формування основ правової культури інформація. В інших підручниках її недостатньо або й немає, отже, необхідно дізнаватися про права, обов'язки, Конституцію, Конвенцію ООН про права дитини, Декларацію прав дитини під час виховних справ, не відкидаючи потреби знайомитися зі сторінками цього підручника.

На основі аналізу наукових праць (В. Грицько, Г. Задорожна), власних досліджень поняття «основи правової культури учнів молодшого шкільного віку» тлумачимо як особистісне утворення, що визначається ступенем володіння правовими уявленнями про власні права й обов'язки та права інших людей, сформованістю ставлення до права і правового закону як до цінностей, оволодіння навичками використовувати свої права, виконувати обов'язки і дотримуватися заборон протиправної поведінки в соціумі.

Зважаючи на вікові особливості молодшого шкільного віку, варто застосовувати цікаві, привабливі для учнів форми подання інформації, що представлено в розробленій авторській програмі «У правовій країні дитинства». Її складниками є невеликі дитячі вистави «Тітонька Сова про наші права», дискусії з елементами казки «Правопорядок і право – нам це цікаво! Якщо про них не знаєш, у кого запитаєш?», «Спорудження будинків із блоків казок про права діточок» (створення нових конструкцій на правовій основі), вернісаж картин про права казкових героїв, вікторини, під час яких діти визначають, у яких казках порушуються права героїв (наприклад, у казці «Коза-дереза» порушується Зайчикове право на житло; а в казці про Попелюшку порушується право на відпочинок). Під час реалізації програми приділяється увага не лише дотриманню прав, а й обов'язків дітей: «Обов'язки маю, а що про них знаю?»; передбачено також написання «Конституції правової країни дитинства». Водночас використовуються напрацювання щодо формування основ правової культури Г. Задорожної, О. Колосової, наприклад, цикли бесід «Світова книга прав дитини», «Основний закон нашого життя»; дидактичні ігри («Правове лото»), сюжетно-рольові та театралізовані ігри, правові виховні ситуації («Ігрові оболонки», «Абетка вічних правил», «Збережи красу довкілля»), ігри-подорожі до Світлофорії, до Країни мудрих законів предків; конкурс юних правознавців, екскурсії правничого спрямування, зустрічі-інтерв'ю з представниками юридичних професій, брейн-ринг «Правовою стежиною» тощо¹⁹.

¹⁸ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 136.

¹⁹ О.В. Колосова, Формування у молодших школярів основ правової культури в процесі позаурочної діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Вінниця, держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2011. С. 14.

Програма «У правовій країні дитинства» стала родзинкою (унікальним компонентом) досліджуваної технології, мета якої – сформувати основи правової культури в учнів молодшого шкільного віку. *Ця ціль відповідає вимогам Концепції Нової української школи, Державного стандарту початкової освіти. Змістовий компонент технології складають теоретико-методичні аспекти формування основ правової культури. Критерієм кожної освітньої технології є алгоритмізація дій (процесуальний компонент). У досліджуваній технології передбачено такі етапи правової освіти: діагностико-цільовий (діагностика стану сформованості досліджуваного феномена), мотиваційно-інформаційний (створення мотивації та отримання й засвоєння необхідної інформації щодо прав і обов'язків дітей), діяльнісний (дотримання прав і обов'язків у діяльності, спеціально створених ситуаціях), рефлексивний (аналіз досягнень та помилок).*

Ефективність освітньої роботи в зазначеному напрямку може підтвердити педагогічна діагностика сформованості основ правової культури (діагностичність є вимогою до освітньої технології). З використанням напрацювань Г. Задорожної, О. Колосової, результатів власних пошуків виявлено такі критерії та показники: **інформаційно-пізнавальний** (обізнаність дитини з правами й обов'язками), **мотиваційно-ціннісний** (рівень розвитку морально-правових цінностей, глибина усвідомлення морально-правових якостей особистості), **поведінково-регулятивний** (уміння дитини співвідносити правила і свободи з обов'язками та загальноприйнятими в суспільстві нормами поведінки). Розглянуто три рівні сформованості основ правової культури: високий, середній, низький.

Експериментальна перевірка розробленої технології відбувалася в Тернопільській ЗОШ № 16 (Тернопільська область), Коломийській загальноосвітній школі I–III ступенів № 2 (Івано-Франківська область). В експерименті брали участь 99 учнів других-третьох класів (48 учнів у контрольній групі, 51 – в експериментальній). Це діти, які у 2018–2019 н. р. навчалися в другому класі, а у 2019–2020 н. р. стали третьокласниками. У результаті діагностичного зрізу було виявлено, що: у контрольних групах 20,8 % дітей перебували на високому рівні сформованості основ правової культури; 41,7 % – на середньому рівні; 37,5 % – на низькому рівні; в експериментальних групах 17,6 % – на високому рівні; 37,3 % – на середньому рівні; 45,1 % – на низькому рівні.

В експериментальних класах було реалізовано технологію формування основ правової культури в учнів молодшого шкільного віку, складовою якої є програма «У правовій країні дитинства». Правова освіта здійснювалася в партнерстві з батьками учнів, а також поєднувалося моральне, етичне й правове виховання. Батьки знайомилися з методичними розробками щодо протидії булінгу в початковій школі (використовувалися також видан-

ня польських авторів, зокрема програма «Школа без насильства»²⁰); були учасниками зустрічей із юристами, брали участь в екскурсіях.

У контрольних класах навчання відбувалося за традиційною системою.

Після проведення експерименту в експериментальних групах було виявлено зменшення (майже втричі) кількості учнів, що перебували на низькому рівні сформованості основ правової культури (з 23 (45,1 %) до 8 (15,7 %)). Водночас збільшилася кількість дітей, що перебували на високому рівні сформованості основ правової культури (з 9 (17,6 %) до 14 (27,5 %)). У контрольних групах позитивна динаміка виражена несуттєво (динаміка рівнів сформованості основ правової культури молодших учнів відображена в таблиці 1).

Таблиця 1

Динаміка рівнів сформованості основ правової культури учнів молодшого шкільного віку

Рівні	Контрольна група		Експериментальна група	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	10 (20,8 %)	11 (22,9 %)	9 (17,6 %)	14 (27,5 %)
Середній	20 (41,7 %)	22 (45,8 %)	19 (37,3 %)	29 (56,8 %)
Низький	18 (37,5 %)	15 (31,3 %)	23 (45,1 %)	8 (15,7 %)

Отримані результати засвідчують ефективність розробленої технології.

Висновки. Низький рівень правової культури українського суспільства спонукає до пошуків шляхів її покращення. Один із них – формування основ правової культури в учнів молодшого шкільного віку, що відповідає вимогам Державного стандарту початкової освіти. Актуальність зазначеної проблеми пов'язана з частими випадками булінгу (уже навіть у початковій школі), численними порушеннями прав дітей: фізичне й психічне насильство з боку старших учнів, дорослих, зокрема й батьків, тощо. Обґрунтована технологія формування основ правової культури в учнів у початковій школі є одним із шляхів підвищення рівня правової компетентності. Основними складниками технології є концептуально-цільовий, змістовий, процесуальний (алгоритм дій, форми, методи, засоби) та результативний компоненти, а провідна ідея – подати складні речі в зрозумілій, привабливій для учнів формі. Родзинкою технології є програма «У правовій країні дитинства», якою передбачено проведення невеликих дитячих вистав «Тітонька Сова про наші права», дискусій, вернісажу картин про права казкових героїв,

²⁰ E. Czerniewska-Koruba, Szkolny system przeciwdziałania agresji i przemocy. URL: <http://www.szkolabezprzemocy.pl/1341.publikacje>.

ігор, вікторин, бесід із дітьми й батьками про права й обов'язки, складання «Конституції правової країни дитинства» тощо. Ефективність розробленої технології засвідчив експеримент: в експериментальних групах виявлено зменшення (майже втричі) кількості учнів, що перебували на низькому рівні сформованості основ правової культури (з 45,1 % до 15,7 %). Водночас збільшилася кількість дітей, що перебували на високому рівні сформованості основ правової культури (з 17,6 % до 27,5 %). У контрольних групах позитивна динаміка виражена несуттєво.

* * *

Technology of bases of legal culture formation in primary school pupils

(summary)

The low level of legal culture of Ukrainian society encourages the search for ways to improve it. Legal education at school, especially at primary school, is one of such ways. Legal education includes improving the legal competence of pupils and parents, prevention and elimination of aggression, bullying and other violations of children's rights. To solve this problem, the technology of bases of legal culture formation in pupils at primary schools has been substantiated. The technology consists of conceptual-target, content, procedural (algorithm of actions, forms, methods, means of legal education) and the result components; the leading idea is to present difficult things in an attractive way for pupils. The program "In the legal country of childhood" is a unique component of the technology and includes small children's performances "Aunt Owl about our rights", discussions, opening of paintings about the rights of fairy-tale characters, games, quizzes, conversations with children and parents about rights and responsibilities, creating the "Constitution of the legal country of childhood". The effectiveness of the developed technology has been proved by the experiment: a decrease (almost three times) in the number of pupils who were at a low level of bases of legal culture formation have been found out; the number of children who were at a high level of bases of legal culture formation increased (from 17.6% to 27.5%).

Список використаних джерел

- Бібік Н.М., Бондарчук Г.П., Я досліджую світ. Підручник інтегрованого курсу для 1 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Харків: Видавництво «Ранок», 2018. Ч. 2. 80 с.
- Бібік Н.М., Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. 160 с.

- Бородін І., Виховання правової культури учнів – завдання держави. Рідна школа. 1998. №5. С. 32-33.
- Грицько В. В. Формування правової культури молодших школярів як нагальна проблема сучасності. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2018. Вип. 61. С. 56-58. URL: <http://www.chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/61-2018/16.pdf>.
- Державний стандарт початкової освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>.
- Задорожна Г.С., Педагогічні умови правового виховання дітей 6-7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти: дис. ... канд. пед. наук зі спец. 13.00.08 – дошкільна педагогіка. Одеса, 2018. 271 с.
- Оржеховська В.М., Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Навчально-методичний посібник. Київ: ВіАн, 1996. 352 с.
- Шай Р.Я., Правова культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 317–320. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5749/vnulpurn201685049.pdf>.
- Я досліджую світ: підручник інтегрованого курсу для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) Ч. 1. / О.В. Волощенко, О.П. Козак, Г.С. Остапенко, Київ: Світич, 2019. 128 с.
- Czemierowska-Koruba E., Szkolny system przeciwdziałania agresji i przemocy. URL: <http://www.szkolabezprzemocy.pl/1341,publikacje>.